ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कौटिल्यकालिकवाणिज्यनिर्वाहाधुनिककालिकवाणिज्यनिर्वाहयोः तुलनात्मकं विश्लेषणम्

देवसुजन-मुखार्जी

अध्यापकः (SACT), संस्कृतविभागः, कालियागञ्जमहाविद्यालयः

उत्तरदिनाजपुरम्, पश्चिमबङ्गः- ७३३१२९

प्रबन्धसारः

कौटिल्यपूर्ववर्तिकालादेव राष्ट्रियोद्योगानां राष्ट्रियवाणिज्यस्य च स्थितिः भारतवर्षे आसीदिति महाभारतपुराणादिशास्त्रोपलब्धतथ्याधारेण अवगम्यते। किन्तु यथा कौटिल्येन तदीयार्थशास्त्रे उद्योगवाणिज्ययोर्विषये विवरणानि नीतिनिर्देशाश्च प्रदर्शिताः, तेषां सुगभीराध्ययनात् तात्कालिकोद्योगावस्थितेः, तात्कालिक-वाणिज्यावस्थितेश्च स्पष्टं चित्रमेकं मानसपटले उद्भासितं भवति। 'कौटिल्यकालिकोद्योगवाणिज्ययोः स्थितेः पर्यालोचनस्य प्रयास इह विधीयते। कस्यापि राष्ट्रस्य सर्वविधोन्नतेर्कारणानां परीक्षणकाले तस्य राष्ट्रस्य आर्थिकप्रगतेः कारणानि अपि अवधारितरूपेण परीक्षणीयानि भवन्ति। यतो हि आर्थिकप्रगतिर्हि राष्ट्रस्य सुस्थिरावस्थायाः हेतुर्भवति। सोमदेववचनमिह उल्लिख्यते प्रासङ्गिकतामनुभूय- **" यतः सर्वप्रयोजनसिद्धिः सोऽर्थः "** इति। मनुष्याणां सर्वेषां प्रयोजनानां सिद्धिः कदाचित् प्रत्यक्षरूपेण कदाचित् परोक्षरूपेण अर्थेनैव सम्भवति तथैव कस्यचिद्राष्ट्रस्य अभीप्सितोन्नयनस्य सिद्धिरपि अर्थेनैव सम्भवति। अतः राष्ट्रोन्नतिकाङ्क्षिभिः सोमदेववचनस्य तात्पर्यम् अनुधावनीयम्। अर्थेनैव धर्मकामयोः प्राप्तिविषयः उपस्थाप्यते अग्निपुराणे यथा-

"धनवान् धर्ममाप्नोति धनवान् काममश्नुते।
उच्छिद्यन्ते विना ह्यर्थं क्रिया ग्रीष्मे सरिद्यथा ॥ अग्नि.पु-223.5

कौटिलीये अर्थशास्त्रे खलु - "अर्थ एव प्रधानम् इति कौटिल्यः। अर्थमूलौ हि धर्मकामावि"ति चेत्युक्तं सामान्यतया अनेन कौटिल्यवचनेन धर्मकामाभ्याम् अर्थस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितं भवति। किन्तु सुगभीरतया अस्य कौटिल्यवचनस्य मननेन एको गूढार्थो मानसपटले भासते। अत्र हि धर्मकामयोः प्रमुखसाधनरूपेणैव अर्थः स्वीक्रियते। पुनश्चात्र काम इति शब्दस्य कस्यचिद्राष्ट्रस्य कृते अभीप्सितस्य समुन्नयनस्य कामना इत्यर्थो भवति। अत एव कस्यचिद्राष्ट्रस्य काङ्क्षितस्य सर्वविधसमुन्नयनस्य परिपूरकरूपेण अर्थस्य सुमहदवदानं सर्वथा स्वीक्रियते।

कुञ्चीशब्दाः - अर्थः , अर्थशास्त्रम् , वाणिज्यम् , सुरक्षाकर्म , जनजीवनम्, नगराध्यक्षः, अमात्यः

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कौटिल्यकालिकवाणिज्यनिर्वाहनीतीनाम् आधुनिककालिकप्रासङ्गिकता, समाधानोपायानाम् अन्वेषणं, कौटिलीयार्थशास्त्रोक्तोपायानां विश्लेषणञ्च आलोचितेऽस्मिन् प्रखण्डे करिष्यते। आधुनिककालस्य “Science of Business Management (वाणिज्यनिर्वाहविज्ञानम्)” इत्यस्य प्रसिद्धशब्दस्तु - “Business अपगता अपि तु निरन्तरं प्रवर्धमाना एवास्ति। साम्प्रतिककालस्य वाणिज्यनिर्वाहस्य (Business Management) मूलीभूतसमस्यानां Management (वाणिज्यनिर्वाहः)" इति[1] यस्य परिचयस्तु कर्मसंस्थापनकाङ्क्षिणां कृते संस्थापनाशायाः सम्पूरकरूपेण वर्तते।

यथा आधुनिककाले निर्वाहविज्ञानविषये (Science of Management) परिकल्पनं (Planning), संगठनं (Organising), कर्मगणनिर्वाचनं (Staffing), नेतृत्वप्रदानं (Leading), नियन्त्रणं (Controlling) चेत्येते पञ्चविषयाः अवधारितरूपेण वर्तन्ते तथैव कौटिलीयार्थशास्त्रेऽपि इत्येते विषया राज्यसञ्चालनार्थं, वित्तनिर्वाहार्थञ्च प्रमुखं स्थानमधिकुर्वन्ति स्म। वाणिज्यनिर्वाहार्थं कौटिल्योक्तनिर्वाहनीतिनां प्रासङ्गिकता अद्यावधि वर्तते। एकैकमत्र आलोच्यतेऽधोभागे-

1. परिकल्पनम्- कस्यापि कार्यस्य साफल्यलाभार्थं कार्यविषये परिकल्पनम् अत्यावश्यकं वर्तते। पृथिवीलाभरूपस्य पृथिवीपालनरूपस्य च कार्यस्य सम्पूर्तिनिमित्तं कौटिल्येन येषां मूलीभूतकार्याणां परिकल्पनं कृतं तेषां संग्रहः अर्थशास्त्रे वर्तते। मनुष्याणां वृत्तिरर्थो मनुष्ययुक्तभूमिश्च अर्थः, तथा च समग्रमेव अर्थशास्त्रं मनुष्ययुक्तभूमेः लाभपालनोपायैः सन्निविष्टम् कौटिल्यवचनात् ज्ञायते।[2] अनेन हि वृत्तीनां मनुष्ययुक्तभूमेश्च अर्थमयत्वं कौटिल्येन प्रतिष्ठापितमेव। आधुनिककालेऽपि भूमेः सम्पद्युक्तत्वं सर्वैरेव स्वीक्रियते। पृथिव्या लाभपालनोपायप्रदानार्थं शास्त्ररचनायाः परम्परा सुप्राचीना। पृथिव्या लाभे पालने च पूर्वाचार्यविरचितानि अर्थशास्त्राणि संहत्य एकम् अर्थशास्त्रं कृतमिति[3] स्वयं कौटिल्येन उक्तत्वात् सुप्राचीनैषा परम्परा पृथिव्याः लाभस्य परिपालनस्य च परिकल्पितव्यवस्थावलीतरङ्गः अवगाहिता शोधिता च आसीदित्यनुमीयते।

कौटिलीयार्थशास्त्रं खलु पृथिवीलाभस्य परिपालनस्य च परिकल्पितव्यवस्थावलीभिः सम्पूरितमस्ति। अत्र विशेषतः राष्ट्रस्य आभ्यन्तरणसमुन्नयनार्थं बहिर्देशीयराष्ट्रैः सह कूटनैतिकसम्पर्कसाधनार्थं राष्ट्रियसुरक्षाविधानार्थम् आर्थसामाजिकोन्नयनार्थं बहूनां योजनानाञ्च साफल्यार्थं विविधव्यवस्थावली परिकल्पिता। उदाहर्तुं शक्यते सन्दर्भेऽस्मिन् यत् वाणिज्यसञ्चालनार्थं पण्याध्यक्षस्य (Director of Trade) परिकल्पनं कृत्वा तत्कार्यावलीनां व्यवस्थितनिर्देशेन कौटिल्येन राष्ट्रियवाणिज्यस्य सुनियन्त्रणं साधितम्। तथैव पण्यसंस्थानां

---

[1] **S.R.E.E.A.-P.146** (Sen, Rajkumar & Ratanlal vasu (Ed.) : ‘Economics in Arthsastra)

[2] **कौ.अ.; र.दे-15-1-12** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

[3] **कौ.अ.; र.दे-1-1-1** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

(पण्यहट्टानां विपणीनां वा) निरीक्षण-नियन्त्रण - सञ्चालनादिकार्यार्थं संस्थाध्यक्षस्य (Superintendent of markts), राजस्वप्रवर्तनसम्बन्धितनियोगस्य सफल-प्रयोगाय कार्यपरिचालन-कार्यपरिदर्शन-राष्ट्रियायव्ययतथ्याहरणादि-कार्याणां सफलप्रयोगाय समाहर्तुः (Revenue Comissionar), आयातनिर्यातादिवाणिज्य-व्यवहारे क्रेतृविक्रेतृभ्यः शुल्काद्याहरणार्थं शुल्काध्यक्षस्य, खनिविषये परीक्षण-नियोग-व्यवसाय-कर्मान्तस्थापनादिकार्यार्थम् आकराध्यक्षस्य (Director of Mines), सुवर्णकार्याणां व्यवस्थापन-परिचालन-व्यापार-कर्मशालास्थापनादिकार्यार्थं सुवर्णाध्यक्षस्य, लोहताम्रसीसादिधातूनां कर्मान्तस्थापनं तन्निर्मितद्रव्यवाणिज्ययोः कार्यान्वयनाय लोहाध्यक्षस्य, वाणिज्यादिव्यवहारे उपयुक्तानां तुलानां परिमापनपात्राणां परिमापनविधीनां परिमापनपरिमाणानाञ्च यथोचितव्यवस्थापनार्थं पौतवाध्यक्षस्य (Superintendent of Standardisation) च परिकल्पनं कौटिल्येन कृतम्।

गृहनिर्माणसीमानिर्धारणादिकार्येषु व्यवहार्याणां दैर्घ्यप्रस्थादिपरिमापन परिमाणानां कर्मकरराजसेवकादीनां कार्यकालपरिगणनायां जनजीवने च व्यवहार्याणां कालपरिगणनपरिमाणानां यथोचितनिर्धारणार्थं मानाध्यक्षस्य, राजकोशस्य वस्तूनां परीक्षणपूर्वकं व्यवस्थिततया रक्षणार्थं कोशाध्यक्षस्य, निर्माणार्थं कोशगृह-पण्यगृह-कोष्ठागार-कुप्यगृह-अस्त्रागार-बन्धनागाराणां संनिधातुः (Director of Stores), राष्ट्रियखाद्यानां व्यवस्थिततया संरक्षणार्थं कोष्ठागाराध्यक्षस्य (Superintendent of Magazine), वन्यसम्पत्सुरक्षार्थं विविधद्रव्यकर्मान्तस्थापनार्थं द्रव्यनिर्माणनियोगादिकार्यार्थञ्च कुप्याध्यक्षस्य, राष्टियपशुपालनव्यवस्थायाः समुन्नयनपूर्वकं पशुपालनगतायस्याहरणार्थं गोऽध्यक्षस्य, सुरावाणिज्यनियन्त्रणपरिचालनदिकार्यं सम्पाद्य करशुल्काद्याहरणार्थं सुराध्यक्षस्य, राष्ट्रियसुरक्षाविधायकानाम् आयुधानां निर्माणसंरक्षणव्यवहारादि चापि तथैव परिकल्पनं कृतम्। कायार्थम् अभिज्ञायुधागाराध्यक्षस्य, चापि तथैव परिकल्पनं कृतम्।

राष्ट्रियवस्त्रोद्योगपरिचालनार्थं सूत्राध्यक्षस्य, राष्ट्रियकृषिव्यवस्थायाः परिचालनार्थं सीताध्यक्षस्य (Director of Agriculture), अभयारण्यपशूनां सुरक्षार्थं वध्यपशूमत्स्यादीनां मांसास्थिप्रभृतीनां वाणिज्यव्यवहारार्थं सूनाध्यक्षस्य, यौनापराधनियन्त्रणपूर्वकम् आमोदकराद्याहरणार्थं गणिकाध्यक्षस्य, नौकया यातायातव्यवस्थापनेन प्रजाभ्यो वाणिज्यव्यवहारमार्गव्यवस्थापनेन वणिग्भ्यश्च करादीनामाहरणार्थं नावध्यक्षस्य, युद्धव्यवहारार्थम् अश्वपरिपालनार्थं हस्त्यध्यक्षस्य, अश्वाध्यक्षस्य, विविधकर्मोपयोगिहस्तिनां परिपालनार्थं विविधरथानां निर्माणार्थं रथाध्यक्षस्य, पदातिकसैनिकानां भोजनवेतन-प्रशिक्षणादिसम्पादनार्थं पत्याध्यक्षस्य (Superintendent of Foot Soldiers), सेनापतेः कार्यपरिदर्शनप्रशिक्षणयुद्धव्यूह-

संरचनादिकार्यार्थं चतुरङ्गसैन्यानां (Commandent of Army), राष्ट्रियवाणिज्यसहयोगार्थम् अनुप्रवेशनियन्त्रणार्थञ्च मुद्राव्यवहाराय मूद्राध्यक्षस्य पशूनां संवर्धनं द्रव्यवनहस्तिवननिवासिनामाजीविकाप्रवर्तनं वणिक्सुरक्षादिकार्यञ्च सम्पादयितुं विवीताध्यक्षस्य, नगरनिवासिजनानां सुरक्षादिविधानं कृत्वा नगरगतायव्यययोः वाणिज्यगतविषयाणां च परिलेखनार्थं नगराध्यक्षस्य, च परिकल्पनमपि निर्वाहविज्ञानस्यैव उदाहरणरूपेण उपस्थापयितुं शक्यते।

2. संगठनम्- संगठितकार्यसाफल्यस्य परिसीम्नि वर्तते इति विदुषां मतम्। लक्ष्यप्राप्तिनिमित्तं कार्यक्षमतानुगुणं निर्दिष्टानि विभाजितानि च कार्याणि संगठने वर्तन्ते, यत्राधिकारिणः कार्यसाफल्यार्थं कार्यसमीक्षणं, व्यवस्थापरिकल्पनञ्च कुर्वन्ति। आधुनिकवाणिज्यनिर्वाहे खलु संगठितकार्य- (Team work) साफल्यप्रापकव्यवस्थारूपेण परिगण्यते। कौटिलीयार्थशास्त्रे एक साङ्गठनिक-प्रारूपः प्राप्यते। उपर्युक्तानां विषयाध्यक्षाणां कार्याणि संगठितकार्याणि एव वर्तन्ते। परस्परसहयोगात् राजस्वाहरणं, राष्ट्रियोद्योगव्यापारयोः कार्यपरिचालनं, जनसुरक्षादिविधानञ्च राजसेवकैः क्रियन्ते स्म कौटिल्यकाले।

3. कर्मगणनिर्वाचनम्- उच्यते हि बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः[4] इति। अतः संगठनात्मककार्यं कर्तुं योग्यकर्मगणस्य प्रयोजनं भवति। एवं कार्यगणप्रस्तुतकाले च यो यस्मिन् कर्मणि दक्षः स तस्मिन् कर्मणि नियुक्तो भवेदिति समुन्नयनकाङ्क्षिनियोजकस्य समुन्नयनकाङ्क्षिगणनिर्वाचकस्य च लक्ष्यं भवति। उच्चपदाधिकारिणां नियोजनात् प्राग् कार्ययोग्यतापरीक्षणस्य चतुर्प्रकारकाणां गुप्तपरीक्षणविधीनां व्याख्यानं कौटिल्येन कृतम्[5]। ते विधयः खलु - १) धर्मोपधा (धर्मपरीक्षा), अर्थोपधा (अर्थपरीक्षा), कामोपधा (कामपरीक्षा), भयोपधा (भयपरीक्षा)। इदमत्र स्मर्तव्यं यत् धर्मस्य परीक्षणे शुद्धविवेचितस्य अमात्यस्य धर्मविचारकपदव्याम् अपराधदण्डविधायकपदव्यां वा, अर्थस्य परीक्षणे शुद्धविवेचितस्यामात्यस्य समाहर्तृपदव्यां संनिधातृपदव्यां वा, कामस्य परीक्षणे शुद्धविवेचितस्यामात्यस्य उद्यानान्तःपुरयोः सुरक्षाकर्मणि, भयस्य परीक्षणे शुद्धविवेचितस्यामात्यस्य राज्ञ आसन्नकार्येषु चतसृषु अपि परीक्षासु शुद्धविवेचितस्यामात्यस्य मन्त्रिपदे, सर्वपरीक्षासु अशुद्धविवेचितस्यामात्यस्य खनिद्रव्यवनहस्तिवनकर्मान्तेषु च नियोगः करणीयः इति कौटिल्योपदेशः[6] तदीयनियोगकुशलतां निर्देशयति। स्वदेशीयः,

---

[4] **अ.सं.हि.को.पृ. 1075** (आप्ते, वामन शिवराम; संस्कृत-हिन्दी-कोश)

[5] **कौ. अ.; र. दे-(द्वि. ख)1/10/2-12** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

[6] **कौ.अ.; र.दे-(द्वि. ख)1/10/13-15** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

सद्वंशोत्पन्नः, आत्मनियन्त्रणकुशलः, शिल्पनिपुणः, शास्त्रेषु तीक्ष्णदृष्टिसम्पन्नः, ज्ञानी, अध्यवसायी, दक्षो, वाग्मी, साहसी, प्रत्युत्पन्नमतिः, सोत्साही, प्रभावी, कष्टसहिष्णुः, न्यायपरायणः, मैत्रिभावसम्पन्नो, दृढानुरक्तः, चरित्रबलस्वास्थ्यमनोबलैर्युक्तः, स्थविरताचाञ्चल्याभ्यां हीनः, संप्रियः (Amiable), शत्रूणाम् अस्रष्टा च अमात्यो भवेदिति कौटिल्यमतानुसारम्[7] इत्येते गुणाः अमात्यैः परिशीलनीया इति ज्ञायते। आधुनिककाले हि वाणिज्यनीतौ उद्योगनीतौ च उपर्युक्तानां गुणाबलीनां परिशीलनम् अन्वेषणं वा कार्यकर्तृगणसदस्येषु करणीयं येन हि वाणिज्यसञ्चालने उद्योगपरिचालने च सौविध्यं भवेत्। विषयाध्यक्षैः तत्कृते निर्दिष्टकार्यभार-परिपालितं न वा, अर्थलिप्सा राजद्रोहादिभावाः तेषु उज्जीविता वा चेत्यादिविषयज्ञानार्थं च गुप्तचराणां नियुक्तिः[8] अपि कौटिल्येन विहिता येन राष्ट्रसञ्चालितकार्याणां प्रगतिविषयः अनुमीयते।

4. नेतृत्वप्रदानम्– किमपि कार्यम् उपयुक्तनेतृत्वेन परिचालितं भवति चेत् तत्कार्यं फलप्रदं लक्ष्यसम्पूरकञ्च भवति। साम्प्रतिककालस्य वाणिज्यस्थितिः, उद्योगस्थितिः, राजनैतिकस्थितिः, आर्थसामाजिकस्थितिः, जनकल्याणकार्यस्थितिः, बहिर्विश्वसम्पर्कस्थितिः, परराष्ट्रवाणिज्यसम्पर्क - स्थितिश्च उपयुक्तनेतृत्वमेव अपेक्षन्ते। नेतृत्वप्रदाने प्रमुखतया चतुर्णां सामर्थ्यानामावश्यकं येषु १) सुपरिणामि- दायित्वपूर्णमानसिकतया नेतृत्वशक्तेः प्रयोगसामर्थ्यं कालानुगुणं परिस्थित्यनुगुणञ्च मनुष्येषूद्भूतकार्योद्वेगानाम् अनुभवसामर्थ्यम्, ३) प्रोत्साहनसामर्थ्यम् ४) समययोग्याचरणेन प्रतिक्रियाप्रदर्शनेन कार्योद्वेगप्रोत्साहनेन च समुन्नयनं कर्तुं सामर्थ्यं चेत्येते उपक्रमा वर्तन्ते।[9]

कौटिलीयार्थशास्त्रे नेतृत्वप्रदानार्थं राज्ञः प्रयोजनीयगुणावलीनां व्याख्यानं राजर्षेः आचरणविधीनामालोचनप्रसङ्गे कृतं यत्र राज्ञः उद्यमशीलता, राजकर्मचारिभिः सह मेलनमन्त्रणालोचनानि, परामर्शदानग्रहण-कार्यपरिदर्शनगूढपुरुषमेलनम् अध्यक्षकार्यनिर्देशाः, अभ्यागतैः सह मेलनम्, पुरोहिताचार्यवैद्यतपस्वित्रिवेदज्ञैः सह सम्पर्कः, प्रजासुखचिन्तनादिविषयाः प्रमुखाः सन्ति[10]। तथैव वृद्धसंयोगनामके द्वितीयप्रकरणे ज्ञानवृद्धानां सङ्गः, आचार्यशिष्टाध्यक्षादिसंसर्गात् विद्याविनयादिशिक्षालाभः, प्रजावर्गाणां हितम्, अध्ययनलब्धप्रज्ञायाः प्रयोगादिविषया वर्णिताः ये च राज्ञः नेतृत्वप्रदानसामर्थ्यपरिवर्धने सुसहायकाः सन्ति। ज्ञानवृद्धसंयोगलब्धविद्यया राज्ञि विनयः, विनयमूलकदण्डनीत्या च प्राणिनां संरक्षणम्, अभ्युदयश्च सम्भवन्ति इत्येव प्रकरणस्यास्य अन्तर्निहितसारः। संयमितेन्द्रियो राजा हि सुचारुतया प्रजाशासनं कर्तुं शक्नोति। अत एव

[7] **कौ.अ.; र.दे-(द्वि.ख)1/9/1** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

[8] **कौ.अ.; र.दे-(द्वि.ख)1/12/20** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

[9] **S.R.E.E.A.-P.159** (Sen, Rajkumar & Ratanlal vasu (Ed.) : 'Economics in Arthsastra)

[10] **कौ.अ.; र.दे-(द्वि. ख) 1/19** (कौटिलीय अर्थशास्त्र; रजनीकान्त देवशर्मसम्पादितम्)

राज्यशासनविधीनां व्याख्यानात्प्रागिन्द्रियाणाम् अनुशासनं निग्रहणं वादौ भवेदिति विचार्य कामक्रोधलोभमानमदहर्षाणां परित्यागेन, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु भोगासक्तिनियन्त्रणेन च राज्ञा इन्द्रियाणां निग्रहाभ्यासः करणीय इति च तृतीये प्रकरणे सम्यगुपदिश्यते।

कौटिल्योक्तविषयाध्यक्षाणां कार्याबलीनाञ्च सम्यगध्ययनात् तत्तद्विषयाध्यक्षविभागानां कार्यसञ्चालनपरिदर्शनविधिः विभागाध्यक्षेषु नेतृत्वप्रदानकुशलता च सम्यगनुमीयते। अतः कौटिलीयार्थशास्त्रे उपलब्धानां नेतृत्वकौशलानां समुचितप्रयोगो न केवलं राज्यशासने अपि तु राज्ये वर्तमानानां शिल्पोद्योगवाणिज्यनेतृणां प्रशासनाधिकारिणां सामान्यगृहस्वामिनाञ्च राजः षोडशप्रकाराणां स्वकीयकार्यपरिचालने सहायको भवति। राज्ञः षोडशप्रकाराणाम् अभिगामिकगुणानां (नैकव्यप्रचारिगुणानां / Easily approachable qualities), अष्टप्रकाराणां प्रज्ञागुणानां चतुर्प्रकाराणाम् उत्साहगुणानां द्वात्रिंशत्प्रकाराणां विशिष्टात्मसम्पद्गुणानामालोचनं षष्ठाधिकरणे प्रथमाध्याये क्रियन्ते येषामुपयोगो नेतृत्व-प्रदानसामर्थ्यस्य वर्धनाय आधुनिककालिकवाणिज्यसम्प्रसारणाय च कर्तुं शक्यते। परिचयः कार्यते तावत् एतैः राजगुणैः सह- १) उच्चवंशोद्भवः २) भाग्यवान् ३) बुद्धिमान् ४) तेजस्वी

५) ज्ञानवृद्ध-वयोवृद्धयोः आज्ञापालकः

६) धार्मिकः ७) सत्यवादी ८) सत्यप्रतिज्ञः

९) कृतज्ञः १०) उदारः ११) महोत्साही

१२) अदीर्घसूत्री १३) दुर्बलसामन्त-परिवेष्टितः १४) स्थिरसङ्कल्पी १५) उदारस्वभावैर्मन्त्रिभिः परिवेष्टितसभा-सद्युक्तः १६) शिक्षाभिलाषी च राजा सर्वथा जनानां नैकट्यं प्राप्नोति।

१) ज्ञानाभिलाष्यम् २) श्रवणम् ३) ज्ञानाहरणम् ४) धारणम् (अविस्मरणम्) ५) पूर्णोपलब्धिः ६) युक्तिभिर्निर्णयग्रहणम् ७) असत्यमतपरिहारः

८) तत्वान्वेषणञ्च प्रज्ञागुणाः राज्ञः।

१) वीरत्वम् २) अक्षमा ३) शीघ्रता

४) दक्षताथ राज्ञः उत्साहगुणाः सन्ति।

१) वाग्ग्मी, २) निर्भिकः ३) स्मृतिमान्

४) बुद्धिमान् ५) बलवान् ६) उच्चाभिलाषी ७) सत्यसन्धाता ८) शिल्पचर्चाकुशलः

९) निर्व्यसनिकः १०) सेनानेतृत्वकुशलः ११) नीतिशास्त्रविधानानुसारं प्रत्युपकारी १२) अपकारस्य च प्रतिशोधी १३) लज्जाशीलः १४) विपत्तिकाले स्वाभाविकावस्थायाञ्च योग्यकार्यसाधनोपायग्रहणसमर्थः १५) दुरदर्शी १६) उपयुक्तस्थाने काले च योग्यपुरुषार्थेन कार्यसम्पादने आग्रही, १७) सन्धिविग्रहयोः

१८) त्यागसंयमयोः १९) प्रतिज्ञापालन-छिद्रान्वेषणयोश्च पार्थ्यक्यमवगन्तुं समर्थशाली २०) मन्त्रणारक्षकः २१) अनशोभनीयहासः २२) सरलभ्रुकुटि-हीनः २३) कामविजयी २४) क्रोधविजयी २५) लोभविजयी २६) कठोरताहीनः २७) चपलताविहीनः २८) अनुपद्रवी २९) खलस्वभावमुक्तः ३०) स्मितहासभाषी ३१) गम्भीरभाषी ३२) श्रेष्ठजनोपदेशाचारी च राजा विशिष्टात्मसम्पद्गुणसम्पन्नो भवति।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

5. नियन्त्रणम्- राष्ट्रस्य सर्वेषु सांगठनिकविभागेषु वैयक्तिकविषयेषु वर्तमानेषु प्रशासनिकक्षेत्रेषु च नियन्त्रणं नाम कोऽपि प्रशासनिकविधिः कार्यं करोति। सुनिश्चितयोजनया परिचालितलक्ष्यमधिगन्तुं सांगठनिकविषयस्य व्यक्तिविषयस्य पारदर्शितायाः च परिमापणपरिशोधनयो विधिरेव नियन्त्रणमित्युच्यते यत्र १) गुणवत्तायाः प्रतिष्ठा, २) गुणवत्तानुसारं पारदर्शिताया मूल्यायनं ३) असमतायाः संशोधनं चेति सोपानत्रयम् अन्तर्भवन्ति परिस्थित्यनुगुणं व्यवस्थां परिकल्पयितुं शक्नुयादिति विचिन्त्य कौटिल्यकाले राष्ट्रस्य सर्वविधवार्तामवगन्तुं राजा गुप्तचराणां नियोगं करोति स्म। अपराधनियन्त्रणार्थं विचारकाणां (धर्मस्थानां) नियोगस्तत्कर्तव्यानि राष्ट्रे प्रयुज्यमानानां विचारसम्पर्कितविधीनाम् आलोचनप्रसङ्गे नियन्त्रणमूलककार्याणि च धर्मस्थीयनामके तृतीयाधिकरणे विंशतिषु अध्यायेषु सम्यग्विवेचितानि सन्ति। तथैव अपराधिनाम् अपराधप्रवृत्तिनियन्त्रणार्थं कण्टकशोधननामकम् अधिकरणं प्रकल्पितं यत्र त्रयोदशसु अध्यायेषु अपराधनियन्त्रणविधीनामालोचनं कृतम्। अमात्यपदमर्यादाविशिष्टानां प्रदेष्टनामकपदाधिकारिणां नियोजनम्, अपराधनियन्त्रणे तत्कार्यविधीनामालोचनं, संस्थाध्यक्षस्य वाणिज्यिकापराधनियन्त्रणकार्यविधीनां, समाहर्तृनियुक्तगुप्तचरैः करणीयानाम् अपराधिनिग्रहणविधीनां चालोचनं, प्रकरणेऽस्मिन् सम्यग्विवेचितम्। पुनश्च पञ्चमाधिकरणे राजद्रोहिलोकानां निर्मूलनोपायानां कथनेन परिस्थितिनियन्त्रणस्य, अर्थसङ्ककाले राजकोशस्य कौटिल्यकालिकयोः उद्योगवाणिज्ययोश्च नियन्त्रणमूलकव्यवस्थावलीनां च आधुनिककालिकवाणिज्यिकगुरुत्वम् अस्ति एव।

कौटिल्यकालिकोद्योगवाणिज्ययोः अध्ययनलब्धसारोऽयं यत् तस्मिन् काले राष्ट्रियोद्योगानां राष्ट्रियवाणिज्यस्य च परिचालनं राजनियोजिताधिकारिभिर्विहितं येन उद्योगवाणिज्ययोर्विषये अपराधनियन्त्रणेन सुस्थिरोद्योगस्थितिं सुस्थिरवाणिज्यस्थितिं च निर्मातुं प्रयत्नः कृतः। उद्योगक्षेत्रे कर्मान्तेषु दक्षतानुगुणं जनानां नियोजनं, सामर्थ्यानुगुणं कर्मविभाजनम्, अन्ताराष्ट्रियसौहार्द्यवर्धनेन वाणिज्यक्षेत्रस्य परिवर्धनम्, शुल्कहासादिभिः वाणिज्यिकक्षेत्रस्य क्रेतृविक्रेतृणां वणिजाम् उत्साहवर्धनेन अर्थनैतिकप्रगतिपरिकल्पनञ्च इत्यादिविषया आधुनिकोद्योगवाणिज्ययोः समुन्नयनाय च राष्ट्रियार्थिकविकाशाय च सुफलप्रदायका एव सन्ति।

सहायकग्रन्थाः

- अग्निपुराणम् (भाषानुवादसहितम्) पुञ्चाननतर्करन (सम्पा.); नवभारत पब्लिशर्स, कलिकता, शकाब्दः १८१२
- अथर्ववेदसंहिता : विजन बिहारी गोस्वामी (सम्पा.) हरफ प्रकाशनी, कलकाता, चतुर्थप्रकाशन २०००

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

- ऋग्वेदसंहिता (वङ्गभाषानुवादसहितम्, खण्डयम्) आब्दुल आयीय आलू आमान्(सम्पा.) हरफ प्रकाशनी, कलकाता, चतुर्थमुद्रणम् २०००
- कामन्दकीयनीतिसारः एम. बन्दोपाध्याय (सम्पा.) संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकाता, पुनर्मूद्रित संस्करण १९९९
- कुमारसम्भवम् : वासुदेवलक्ष्मण शास्त्री पणशीकर (सम्पा.) ; नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, पुनर्मूद्रित १९८५
- कौटलीयार्थशास्त्रम् (संस्कृतमूल टिप्पणीविविधानुबन्धैः समलङ्कृतम्) एन्. एस्. वेङ्कटनाथाचार्य (सम्पा.); प्राच्यविद्यासंशोधनालय मैसूरुविश्वविद्यालयः, मैसुरु, १९६०
- कौटिलीय अर्थशास्त्र (असमीयानुवादसहितम्) रजनीकान्तदेवशर्मा (सम्पा.) ; असम प्रकाशन परिषद्, गुवाहाटी, तृतीयसंस्करणम् २००३
- कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् (श्रीमूलाख्यया व्याख्यया सहितम्) : त. गणपति शास्त्री (सम्पा.) ; राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली, प्रथमप्रकाशनम् २००२